

RESUMÉ

Czech (and other Slavic languages) against the background of Lotko's confrontational typology

The present article is a contribution to the confrontational typology of Slavic languages, and it extends the field of research (that the Czech polonist Edvard Lotko dealt with) by adding other language material, especially from the Russian language. The author of the article presents the typological differences between Czech and other Slavic languages gradually, i.e. on individual levels of the language system. She draws attention to the relevant differences and to the non-traditional approaches to the given issue contained both in domestic and foreign literature (Kucarov, Mrázek, Bošković, Dudášová-Křiššáková, etc.).

Keywords: Czech, Polish, Russian, language type, Edvard Lotko

doc. PhDr. Irena Bogoczová, CSc.
Katedra slavistiky
Ostravská univerzita
Reální 5, Ostrava 701 03
Irena.Bogoczova@osu.cz

ČEŠTINA (A JINÉ SLOVANSKÉ JAZYKY) NA POZADÍ LOTKOVY KONFRONTAČNÍ TYPOLOGIE

IRENA BOGOCZOVÁ

UVEDENÍ DO PROBLEMATIKY

 akonická definice jazykové typologie, kterou začíná příslušné heslo v *Encyklopedickém slovníku češtiny*, říká, že je to „nástroj k uchopení jazykové mnohosti“ (Hoskovec 2002: 502). Toto konstatování přímo vybízí k otázce, k čemu je vlastně takovéto uchopení dobré. V této souvislosti se jako odpověď nabízí Lotkova slova obsažená v první kapitole publikace *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny* z roku 1997:

[...] typologický přístup usnadňuje zvládnutí jazyka jeho uživateli, umožňuje pochopit imanentní jazykové mechanismy, pomáhá mu samostatně řešit mnohé problémy týkající se jazykové správnosti [...], pomáhá lépe si uvědomit i strukturu vlastního (mateřského) jazyka... (Lotko 1997: 14).

Důraz na praktický význam konfrontační typologie je příznačný i pro práce Júlie Dudášové-Kriššákové (2014) či Ivana Kucarova (2003a), které – a to je třeba zdůraznit – nemají ryze synchronní rozměr. Konfrontační typologie, přestože primárně vychází ze situace v současných jazycích, nijak nevylučuje jazykovou diachronii. Naopak, chápe ji jako zdroj poznání mnoha závažných aktuálních jevů, jež jsou uchopitelné díky změnám, které proběhly v minulosti. Ostatně, právě proměnlivost, coby ona imanentní vlastnost jazyka, zajišťuje jeho relativní stabilitu. Už samotný fakt, že něco zastarává a ustupuje místo novému, svědčí o tom, že v jazyce existují prvky, které daným změnám nepodléhají (Wilkoň 2010). Jinak řečeno, změny v jazyce jsou možné díky tomu, že mezi starým a novým fungují pevné relace. Příznak pomíjivosti mají – jak známo – hlavně lexémy; dočasnost jazyka tkví především v rovině sémantické.

Z výše uvedeného důvodu je těžké oddělit typologii striktně synchronní a diachronní. Není také možné rozhodnout o tom, která z nich je v popisu jazyka rozhodující, neboť na jedné straně pouhá synchronie má jen deskriptivní či preskriptivní význam, na druhé straně pouhá (heuristická) diachronie je někdy „samoučelná“ a až teprve vlastní typologie konkrétní jazykové fakta vysvětluje (zdůvodňuje) a odhaluje hloubkovou strukturu jazyka (Kucarov 2003b: 85–92). Je proto namístě uznat, že typologie je integrující jazykovědná disciplína, která, jak tvrdí Dudášová-Kriššáková (2014: 15) s od-

kazem na Sabola, nepřímo ukazuje v jazycích na to, co spojuje, kooperuje, spolupůsobí.

Výše citovaný český polonista Edvard Lotko, z jehož pohledu na dva západoslovanské jazyky – polštinu a češtinu – zde vycházím především, stejně jako jeho předchůdci na poli srovnávací typologie, nepovažoval zjištěnou příslušnost konkrétního jazyka k určitému jazykovému typu ani za neomezenou (úplnou, absolutní), ani za definitivní (trvalou, neměnnou). Z této perspektivy je např. flexivnost *polštiny*, jakož i řady dalších slovanských jazyků, relativizována a oslabována, a to především v důsledku vývojových tendencí, v nichž hlavní roli hrají:

- značkovost, tedy menší slovotvorná motivovanost, přejímání slov z cizích jazyků, málo rozvinutá slovotvorná paradigmata; zároveň lepší propojenost přejímek s domácím jazykovým systémem a tím i jejich větší kolokační možnosti (na druhé straně omezené možnosti cizí slova skloňovat);
- morfologicko-syntaktický způsob tvoření pojmenování na úkor derivací (morfologicko-sufixálního), při němž dochází k rozdělování implicitně vyjádřeného významu na onomaziologickou bázi a onomaziologický příznak, sdružená pojmenování, verbo-nominální spojení, multiverbizace, nepřechylování, větší podíl analytického způsobu stupňování, apoziční spřežky, neshodné přívlastky, neproduktivnost tvorby některých adjektiv, např. posesivních či tzv. adjektiv potenciálního zasažení dějem (adjektiv pasivní možnosti/nemožnosti děje), která jsou v češtině zakončena na -telný, zřetelových příslovci typu *povahově*, *cenově*, *obsahově* apod.;
- potlačování hláskových alternací souvisejících s palatalizací souhlásek – při ohýbání slov (mluvnických jmen);
- nepřítomnost fonologické délky;
- pádový synkretismus, unifikační tendence, redukce či zánik méně produktivních deklinací;
- ústup bezpředložkových vazeb (prostých pádů), změna syntaktické vazebnosti se slovesy, slovesnými substantivy a adjektivy, nepřítomnost instrumentálu původce děje a instrumentálu v nástrojové platnosti, výrazný ústup vokativu;
- zcela ojedinělý výskyt iterativních sloves;
- oslabení funkce verba finita (dále VF) či jeho vynechání ve prospěch nominální složky věty (tzv. větná asymetričnost), nízký „stupeň dějového dynamismu verba finita“ (Lotko 1997: 10–11), používání neosobních tvarů sloves na -no, to v roli slovesného přísudku, modálních neosobních sloves, částice *to* místo spony apod.;
- větší podíl členské (neslovesné, negramatické) negace;

- celkově nominální charakter větné stavby, posílení role tzv. slovesných kondenzátorů: slovesného substantiva, slovesného adjektiva, přechodníků či infinitivu.

Na základě těchto skutečností formuluje Lotko podobnou tezi, která potvrzuje stanovisko českých rusistů, např. Stanislava Žaži či Romana Mrázka, že typologický profil polštiny, byť jazyka západoslovanského, se výrazně přibližuje profilu jazyků východoslovanských a současně vzdaluje jazykům geneticky (i geograficky) bližším, konkrétně češtině. V kontextu Lotkovy srovnávací typologie je vhodné zmínit stanovisko R. Mrázka (1990: 35), který přibližně ve stejné době jako Lotko zjišťuje:

Необходимо (...) подчеркнуть, что в синтактико-типологическом плане польский язык разделяет несколько общих признаков с вост.-слав. ареалом (при частичном отклоне от флективного типа), напр., более весомую роль асимметричных, неноминативных структурных схем, частичную поверхностную неглагольность „esse-предложений“, более частое употребление именных модализаторов (Mrázek 1990: 35).

Typologický profil češtiny není sice zjednodušeným popřením výše uvedených příznaků, nicméně srovnání odlišných vlastností českého jazyka s uvedenými rysy polštiny, popř. ruštiny, se zde jaksí nabízí. Není žádným objevem konstatování, že se čeština vyznačuje vysokým stupněm flexivnosti (v tomto ohledu se podobá jihoslovanské slovinštině), což se konkrétně projevuje znaky, k nimž patří:

- rozsáhlý systém sufixace umožňující ve slovtvorbě více čerpat z domácích zdrojů¹ a nacházet logicko-pojmovou souvislost mezi slovy se společným slovním základem; dále menší schopnost zapojit výpůjčky do domácího lexikálního systému (využití přejímek naráží v češtině na značná stylová omezení) a tím i jejich menší kolokační možnosti (na druhé straně je tu větší ohebnost cizích slov);
- stále přetrvávající předhistorické i historické alternace souhlásek, rozdíl v kvantitě samohlásek jako výsledek zániku slabých jerů a změn intonačních poměrů typu *jáma/jam*, *hlava/hlávka*, *chvíle/chvilka*, *zdravý/zdráv* atd.; distinktivní vlastnosti délky;
- poměrně bohatý a lépe konzervovaný systém flexe, více dubletních tvarů různého stáří a různé provenience; výskyt bezpříznakových (spisovných) forem původně duálových ve jmenné deklinaci;
- větší podíl bezpředložkových pádů jako relikť stavu, kdy „падежи имен сами по себе, без предлогов, были насыщены в гораздо большей

/1/ Není třeba zdůrazňovat, že deriváty (na rozdíl od např. polských multiverbálních spojení) zvyšují implicitnost vyjadřování.

- степени конкретной, адвербиальной семантикой (направления, цели, удаления, средства и т.д.)“ (Mrázek 1990: 29);
- zásadní úloha VF, jeho upřednostňování či neodmyslitelná přítomnost ve větě (výpovědi) bez ohledu na styl textu či jeho příslušnost k jazykovému útvaru národního jazyka; téměř výhradně větná negace;
 - mnohem větší podíl nominativu substantiva ve funkci podmětu, než je tomu v jiných slovanských jazycích, nepřesouvání agentu do jiných syntaktických pozic; poměrně dobře zachovaná symetričnost základní větné stavby;
 - velký podíl přívlastku shodného, jeho běžná antepozice.

JAZYKOVÝ TYP A JEDNOTLIVÉ PLÁNY JAZYKA

Typologické srovnání se zpravidla provádí v jednotlivých plánech (rovinách) jazyka – fonologickém, morfologickém, syntaktickém či lexikálním. Smyslem tohoto příspěvku není opakovat to, co již bylo řečeno (srov. Lotko, Mrázek, Žaža), ani představit veškeré typologické rozdíly mezi polštinou a češtinou či shody mezi polštinou a ruštinou. Tento postup by nebyl vhodný z několika důvodů, a to nejen z toho, že samotné vlastnosti jazyků se liší a proměňují v čase, ale také proto, že se mění jejich interpretace. Jako příklad může posloužit hodnocení korelace tvrdých a měkkých souhlásek v řadě slovanských jazyků, zejména retnic. V polských jazykových příručkách, přesněji

we wcześniejszych pracach uznawano dwa sposoby wymowy tych spółgłosek: synchroniczny (wtedy nazywane były miękkimi wargowymi) i asynchroniczny. [...] Pierwszy z nich traktowano jako ogólnopolski, drugi jako dialektalny – właściwy gwarom Mazowsza. [...] W nowszych opracowaniach fonetycznych stwierdzono, że współcześni Polacy realizują wyłącznie asynchroniczny typ wymowy [...] (Ostaszewska, Tambor 2009: 50–51).²

Samostatnou pozornost by si zasloužila palatalizace souhlásek v pozici před jinou měkčenou souhláskou v ruské výslovnosti typu [d'l'a] nebo [s'tep'], což je podle Dalewské-Greń jev nejen východoslovanský, ale do jisté míry také polský. Zmíněná slavistka doslova píše:

O zjawisku asymilacji pod względem miękkości przed spółgłoskami miękkimi (np. *obdzierać* [ob 'žerać], *na wsi* [na'š'i] oraz w wygłosie wy-

/2/ Vidíme, že se v tomto případě změnila nejen zmíněná interpretace jevu, ale také ortoepická norma, která akceptovala přítomnost „nowego jakościowo elementu w postaci wysokiej przedniej głósłki [i]” (ibidem), např. [piešo], [biauy], [miasło], [šfiat].“

razu, po którym następuje wyraz zaczynający się od *i* lub *j*, mówi wielu autorów opisów fonetycznych języka polskiego [...], por.: *chłop i pole* [χuop' i pole], *kot i mysz* [kot' i myš], *trafi tyle* [traf' i tyle], *pies i kot* [p'es' i kot], a także: *noc i dzień* [noc' i źeń] [...] (Dalewska-Greń 1997: 74–75).³

Z těchto interpretačně-teoretických důvodů je vhodnější zdržet se kategorických hodnocení, jako např. „krajně konsonantický“ či „krajně vokální“ jazykový typ.

S fonologií je úzce spjata flexivní morfologie, přesněji morfonologie. Z perspektivy této subdisciplíny se jeví jako opodstatněný výrok, že čím bohatší fonologický systém, tím větší repertoár koncovek, potažmo větší flexivnost jazyka. Podle Lotka má čeština – s ohledem na daleko rozvinutější vokální systém – zhruba o 15 % koncovek více než polština. V češtině jsou, podle autora, vytvořeny

příznivé podmínky pro větší diferenciaci morfologických paradigmat, protože v hláskové struktuře gramatických morfémů se využívá především vokálů. Naproti tomu méně flexivní polština (spolu s ruštinou a oběma lužickými srbštinami) patří mezi nejkonsonantičtější slovanské jazyky [...] (Lotko 1997: 9).

K tomu je však nutno přičíst další diferenciatní znaky (spisovné) češtiny: výrazný rozdíl mezi paradigmaty tvrdých a měkkých substantiv, adjektiv a zájmen (v důsledku českých vokálních změn), silnější tendenci ke gramatické adaptaci výpůjček či přechylování. V polštině jsou naopak nepřehlédnutelné: vysoký stupeň pádového synkretismu (srov. D, L, I pl. jednotně -om, -ach, -ami pro substantiva všech rodů), neohebnost neuter na -um v singuláru (*muzeum, podium, akwarium*),⁴ konstrukce typu *rozma-wiałem z panią premier Szydło, pytanie dla profesor Nowak* apod. Na druhé straně české přehlásky a kontrakce výrazně ochudily paradigma tvarů substantiv typu stavení a měkkých adjektiv, zejména v ž. rodě. Jiný je také v obou posuzovaných jazycích podíl skloňovatelnosti jednotlivých členů

/3/ Více k tomuto viz Bogoczová I., 2017, Julia Dudášová-Křiššáková: *Fonologický systém slovanských jazyků z typologického hlediska*. Vydavatelstvo Prešovskej univerzity, Prešov 2014, 222 s., ISBN 978-80-555-1229-7, Slavica, 2017, roč. 86, seš. 1: 70–73.

/4/ Za zmínku stojí fakt, že se v polštině a ruštině (také v dalších slovanských jazycích) výrazně „odlehčil“ deklinační systém středního rodu – ať už ztrátou nt-kmenové deklinace, srov. ruská substantiva *ребёнок, телёнок, щенок* aj., která přešla k maskulinum (tvarů odlišných od současných o-kmenů je v paradigmatu těchto jmen minimum: *ребята, ребята* ale *щенята* vedle *щенки, щенят* vedle *щенков*). Slova zachovávající v češtině příponu -um mohou mít podobu (этот) музей, юбилей, санаторий nebo центр, porř. (эта) гимназия; jiný mluvnický rod než střední a jinou deklinaci než tu, která je v češtině, mají slova typu *kóma, klima, drama, téma, schéma*, srov. polské (*ten*) *klimat, dramat, temat, schemat*, (ta) *koma*; ruské (эта) *кома, драма, тема, схема*, (этот) *климат*. Střední rod slova *datum* postupně zaměňuje na mužský i nespisovná čeština (srov. *do tohoto datumu* aj.); v ruštině i polštině jsou tato slova shodně v podobě (ta) *data/đama*.

složených číselných údajů apod. Mnohé konfrontační práce zdůrazňují flexivnost češtiny s ohledem na větší možnost tvoření a praktické využití iterativ/frekventativ (např. *chodíval, nosíval, čekávala*), která se často musí do jiných slovanských jazyků překládat pomocí analytických konstrukcí: *często chodził, nieraz (przy)nosił, zwykle czekała* (také ruské: *он часто ходил, он не раз говорил, она привыкла ждать*).

V rámci morfologie slovotvorné, která je významnou složkou typologického profilu jazyka, je třeba upozornit na skutečnost, že čeština lépe než polština či ruština zachovává celoslovanský rys, jímž je bohaté využití afixální derivace, zejména sufixace na úkor kompozice, která je zde hodnocena spíše jako cizí slovotvorný postup. Na tuto skutečnost upozorňoval již Bošković, který za výrazný slovanský rys považoval mj.:

[...] огроман развитак система суфиксације и синтаксичких израза, на штету сложенаци, које су, као творачка категорија, сведене на минимум; њихов доцнији делимичан развитак у словенским језицима ствар је утицаја страних језика (Bošković 2000: 24).

Lotko dává s oblibou do protikladu český morfologicko-sufixální způsob tvoření pojmenování a polský (ruský) analytický, morfologicko-syntaktický (Lotko 1997: 28), což samozřejmě dokládá bohatý jazykový materiál, jak polský, tak ruský. Zajímavé je srovnání pojmenování používaných v různých oblastech lidské činnosti a tvořených v češtině sufixy -stv-í/-ctv-í: *hornictví, letectví, sklářství, divadelnictví, herectví* aj., *żegluga powietrzna, żegluga morska/marynarka, przemysł szklarski, sztuka teatralna, sztuka aktorska, горное дело, лётное дело, стекловаренное производство, актёрское искусство*; jakož i názvů obchodů, provozoven a dílen: *papírnictví, řeznictví, klenotnictví, čalounictví, knihařství* atd., *sklep papierniczy, zakład tapicerski, zakład introligatorski, писчебумажный магазин, мясной магазин, ювелирный магазин, обойная переплётная мастерская*; nebo pojmenování míst se sufixy -iště: *pracoviště, bydliště, hřiště, brambořiště, koupaliště, tábořiště* apod., *miejsce pracy, miejsce zamieszkania, место работы, место жительства, спортивная площадка, картофельное поле, бассейн для плавания, лагерная стоянка*. Čeština je ve srovnání s jinými slovanskými jazyky obecně (a s ruštinou a polštinou zvláště) v tomto ohledu velmi vynalézavá, pokud jde o jednoslovná pojmenování peněžních částek (poplateků za něco) typu *vstupné, jízdné, vodné, stočné, odlučné, cestovné, výchovné*, srov. *opłata za wstęp, оплата за przejazd, koszty podróży, zasiłek na wychowanie / zasiłek rodzinny, оплата за wodę, оплата за ścieki*. Také v ruštině se v takovýchto případech používá konstrukce *плата за...*, nebo *расходы, пошлина, внос за...*, ale lze zaznamenat i opačné případy, např. *наличные, командировочные/суточные, наградные* aj., které mají víceslovný ekvivalent tentokrát v češtině: *hotové peníze (hotovost), diety za/na den*. Rusko-

-polská shoda panuje také v tvoření výrazů označujících části celku (např. *pětina, osmina, miliontina; jedna trzecia, jedna ósma, milionowa część*); (*одна*) *пятая, миллионная*), v tvoření názvů jazyků (*čeština, polština, ruština – język czeski, polski, rosyjski, чеешкий, польский, русский язык*),⁵ v terminologii z různých vědních oborů, např. anatomie, matematiky, geometrie, ekonomicky; v terminologii související s dopravou, sportem a ve vojenské terminologii, srov.: *stolička, bulva, žlučník, trojčlenka, násobilka, dobírka, těžiště, nadhodnota, železnice, lanovka, rychlík, ponorka, podchod, předklon, záklon, rozpažení, zanožit, stojka, podporučík/nadporučík; ząb trzonowy, gałka oczna, woreczek żółciowy, reguła trzech, tabliczka mnożenia, środek ciężkości, przesyłka za pobraniem, wartość dodatkowa, kolej żelazna, kolej linowa, pociąg pospieszny, łódź podwodna, przejście podziemne, skłon do przodu, stanie na rękach, podnieść nogę w bok, podnieść nogę do tyłu; коренной зуб, глазное яблоко, жёлчный пузырь, тройное правило, таблица умножения, центр тяжести, наложенный платеж, добавочная стоимость, железная дорога, канатная дорога, скорый поезд, подводная лодка, наклон вперёд, поднимание ноги в сторону, младший/старший сержант aj.* (některé příklady viz Žaža 1999: 15–17).

K často formulovaným Lotkovým tezím patří ta, že v řadě případů, kdy je v češtině derivát nebo sdružené pojmenování, je v polštině (dodejme: i v ruštině) výpůjčka⁶ nebo apoziční spřežka, např. *báseň – básník; wiersz – poeta; стихотворение – поэт; dīvat se, dīvák – divadlo; patrzeć/widzieć, widz – teatr; смотреть, зритель – meamp; stīn – stínitko; cień – abazur; тень, заменять – абажур; země – území; ziemia – terytorium; земля – меppитория; (vlastní) – vlast – vlastenec; ojczyzna – patriota; родина – nampuom; chléb – chlebiček; chleb – kanapka; хлеб – бутерброд; cedit – cedník; cedzić – durszlak; це́дить, процеживать – дурилаг atd.* Českým pojmenováním výtvarník, chladírenský

/5/ Dlužno dodat, že i v pozadí českých jednoslovných označení jazyků stojí dvojslovná pojmenování „český jazyk“, „polský jazyk“, „ruský jazyk“. Taktéž polština disponuje slovy *czeszczyzna, polszczyzna*, v jihoslovanské srbštině nebo chorvatštině je běžná elize členu „jazyk“ v lingvonymech, srov.: *češki, poljski, ruski, srpski, hrvatski* atd. (jezik).

/6/ O přejímání cizích slov do ruštiny vyslovil Stanislav Žaža (1999: 30) svého času zajímavou myšlenku, že čím sebevědomější národ, tím více výpůjček si může dovolit. Jazyk relativně neo-hrožený, jakým ruština bezesporu je, nebo národ dostatečně sebevědomý se nechová ve vztahu k jiným jazykům nijak xenofobně. Naopak „malý jazyk“ typu češtiny cizí slova (konkrétně výpůjčená z němčiny) spíše vytěšňuje mimo rámec spisovného jazyka (srov. české a ruské *fabrika/fabrika, mašina/машина* aj.). Jak je vidět, ani polština se přejatým slovům nijak zvlášť nebrání; jejich zdrojem však byla – na rozdíl od němčiny – spíše francouzština. Na druhé straně četné latinismy v češtině více „internacionalizují“ tento jazyk. „Česká“ slova typu *amatér, inspirace, atentát, fáma, ilegality, menza, instalatér, interrupce, ordinace, kamion, kapacita, kvalita, kvantita, puberta, razie, senilní, urgovat* v polštině ani ruštině nenajdeme, srov.: *любитель, вдохновение, покушение, слухи, подполье, столовая, водопроводчик/газовщик, грузовик, ёмкость, качество, количество; переходный возраст, облава, старческий, напоминать, волнение* (Žaža 1999: 33–34), *zamach, pogłoska, podziemie, gabinet lekarza, przerwanie ciąży, stołówka, ciężarówka, pojemność/autorytet, jakość, ilość, dojrzewanie, obława, starczy, naglic/upominać*,

vagón, vyklápěcí vozidlo/auto, dceřina společnost, pevnost, podnikatelský projekt, členské země, kalhotová sukně, létající koberec, kosmonautka, svaz zahrádkářů atd. odpovídají polské: *artysta malarz, wagon(-)chłodnia, samochód(-)wywrotka, spółka córka, zamek-forteca*, ruské: *вагон-холодильник, общество-дочь, бизнес-план, страны-участницы, юбка-брюки, ковёр-самолёт, женищина-космонавт, общество садоводов-любителей*. Takový způsob tvoření pojmenování je v češtině poměrně vzácný. Objevil se údajně vlivem ruského modelu v době národního obrození (ibid.: 24) a zahrnuje názvy botanické a zoologické (čirůvka májovka, sýkora koňadra, medvěd brtník), popř. v novější době a týká se společenského života (člen korespondent, programátor analytik).

Je přirozené, že s obecně větším podílem analytismu v polštině a ruštině souvisí častější multiverbizace. Ruským lexikálním sémanticky prázdným prostředkům *дело, вопрос, факт, область, процесс, условие, наличие* odpovídá polské *kwestia* nebo *temat*. Kromě běžných analytických konstrukcí, že (что-то) ... *послужит делу укрепления доверия // prospěje upevnění důvěry, upevni důvěru; в порядке исключения, в дродзе wyjątku // výjimečně aj.*, se ve zmíněných jazycích opisným způsobem často vyjadřují vykonávané děje, srov.: *давать обещание, вводить в заблуждение, вводить в жизнь, давать оценку, делать вид, навести справку о чём, подвергать критике, подвергать наказанию, поднимать восстание, принимать решение, принимать душ, приходить в голову, приходить в отчаяние, приходить в изумление, приходить на посадку, ставить под сомнение* atd. (ibid.: 18–20). Obdobnou situaci nacházíme v polštině, kde najdeme víceslovné ekvivalenty: *dokonać otwarcia, wprowadzać w błąd, wprowadzać w życie, odmawiać posłuszeństwa, sprawiać/robić wrażenie, robić miłą, wracać do zdrowia, zaczerpnąć informacji, znajdować zastosowanie, zwracać uwagę, poddawać krytyce, poddawać analizie, podawać w wątpliwość, udzielać kary, organizować/wywołać powstanie, pić czyjeś zdrowie, podejmować decyzję, brać prysznic, przychodzić do głowy, wpadać w rozpacz, wpadać w popłoch, uprawiać sport, przybijać do brzegu* aj. Obsahy těchto konstrukcí lze v češtině vyjádřit jednoslovně (pouze slovesem): *zahájit, slibovat, mást/plést, hodnotit, tvářit se, informovat, kritizovat, trestat, povstávat/bouřit se (proti někomu), rozhodovat se, sprchovat se, napadat (o myšlence), zoufat si, žasnout, panikařit, pochybovat, uskutečňovat/realizovat, selhávat, uzdravovat se, uplatnit se, upozorňovat, komentovat, zkoumat, přistávat, připíjet, sportovat* atd., ale i zde jsou možné analytické konstrukce: *uvádět v omyl, uvádět do života, dělat dojem, provádět analýzu, činit rozhodnutí* aj. Výjimečně zaznamenáváme i případy, kdy se polské slovo překládá do češtiny verbo-nominální konstrukcí, srov. *oświadczyć się – požádat o ruku*.

Flexivní povaha češtiny se projeví také na pozadí takových slovních druhů, které nepodléhají ohýbání. Patří k nim příslovce (srov. *takto / w ten sposób / следующим образом*), sekundární předložky (nahrazující předložky primární, srov.: *při požáru / w wypadku pożaru / в случае пожара, pro nemoc*

(kvůli nemoci) / z powodu choroby, ze względu na chorobę / по причине болезни, v hodině / podczas lekcji aj.). Zvlášť výrazným rysem flexivní češtiny je produktivnost adverbiižřetelových typu *povahově, obsahově, myšlenkově (bohatě)*, kvantitativně, která je nutno do polštiny nebo ruštiny přeložit opisem: *ze względu na charakter, co do treści, pod względem ilości, posiadający głęboką myśl; по характеру, с точки зрения содержания, в идейном отношении, в количественном отношении*.⁷

Typologických jevů odlišujících češtinu od polštiny (potažmo ruštiny) přibývá úměrně tomu, čím „vyšší“ je rovina jazyka, kterou posuzujeme. Již dříve učiněná poznámka o nestejné interpretaci těchto jevů v jazyce se vztahuje také na přesahy mezi rovinou morfologickou a syntaktickou, nicméně i zde existují axiomy, na kterých se jazykovědci shodnou. Připomeňme, že jako nejmarkantnější typové rysy češtiny se zpravidla uvádí: zásadní úloha VF a přítomnost spony v kterémkoli slovesném čase, téměř výhradně větná negace, nominativ substantiva ve funkci podmětu a nepřesouvání agentu do jiných syntaktických pozic, relativně dobře zachovaná symetričnost základní větné stavby, kongruence predikátu a subjektu se zachováním rodových rozdílů l-ových participií i v množném čísle, shoda atributu a substantiva, prepozice přívlastku aj.

Z pohledu jiných slovanských jazyků, zejména polštiny a ruštiny, lze českou syntax s trochou nadsázky hodnotit jako posedlou přítomností určitého tvaru slovesa „být“. Konstrukce typu: *je teplo, je dusno, je zima*, dále takové, jako např.: *Je zvláštní, že...* (obdobně: *je zajímavé, je škoda, je příjemné, je hloupé, je zbytečné*), *je mi líto, že...*; *je mi hanba, je čas* aj., v jiných jazycích sponu neobsahují: *Ciekawe, że..., Szkoda, że..., Czas wracać. Wstyd przyznać.; Интересно, что..., (мне) Очень приятно, что..., (нам) Пора прощаться*. Na druhou stranu absenci slovesa „být“ kompenzují polština a ruština jinými slovesy existenčního významu (tzv. kompenzátory), jako např. *znajduje się, występuje, istnieje, przedstawia, okazuje się; находится, бывает, получается, существуют, встречаются, имеются, состоит (он состоит членом...)* aj. (ibid.: 73). Je to patrné i ve frazeologii typu: *Doma je doma. Rozkaz je rozkaz.* (srov. s polským *Nie ma jak w domu. Jak rozkaz, to rozkaz.*). V těchto případech se v ruštině objevuje neosobní „есть“: *Дом а ест ь дома. Приказ ест ь приказ*.⁸

Deagentizace věty, přesněji řečeno skutečnost, že původce děje není vyjádřen nominativem, je stejně jako nevyjadřování spony údajně výsledkem vlivu jazyků ugrofinských, turkotatarských, možná do jisté míry také neslovanských jazyků indoevropských (ibid.: 11). V souvislosti s tímto jevem

/7/ Na toto téma viz Bogoczová I., 2015, *Vzhledově neodolatelný, ale povahově nesnesitelný, czyli o niektórych czeskich przymiotnikach i przysłówkach*. Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, 50, 101–125.

/8/ Ztráta osobních forem sponového „být“ má za následek – jak známo – „verbalizaci pozice podmětu“ (Mrázek 1990: 27).

citovaný autor uvádí příklady vyjadřování modálního významu nutnosti konstrukcí typu *мне (есть) что-то*, např. *Мне комнате убирать.*, nebo pomocí tzv. modálních neosobních sloves *следует, предстоит, полагается*. Také polština disponuje takovýmto neosobním slovesem/„slovesem“ – je jim výraz *wolno* (spíše v negovaném tvaru: *nie wolno*), srov.: *Dłaczego Piotr może palić, a mnie nie wolno?* (ruské *Почему Петру можно курить, а мне нельзя?*). Původce děje je upozaděn i v případech, jako např.: *Снегом замело дорогу. Эти факторы изучаются специалистами*. Podle Mrázka (1990: 27) jsou stejné provenience i „neosobní děje“ ve větách typu *Ochladilo se. Juž šwita. Темнеет*. O podílu vlivu germánských jazyků na češtinu svědčí možnost obsadit levovalenční pozici predikátu prostředkem „to“ (něm. *es*, angl. *it*), na rozdíl od „нуля показателя безличности“ (ibid.) ve východoslovanských jazycích nebo polštině, srov.: *Už to začalo. (A je to tady!) Je to lepší? Od okna to táhne. Au, to bolí! Jak je to s tou jeho nemocí? Mně to táhne k moři.*, což se do polštiny překládá takto: *No i zaczęło się! (czy) Lepiej? Od okna wieje. Jak z tą jego chorobą?*, a do ruštiny – *Вот началось. Лудше ли вам/тебе? Меня потянуло/тянет к морю*.

Místo VF fungují v jiných slovanských jazycích slovesné kondenzátory, k nimž patří přechodníky (místo vedlejší věty časové nebo další věty hlavní), slovesná adjektiva (místo vedlejší věty přívlastkové) a podstatná jména slovesná a infinitivy (místo vedlejší věty účelové), neosobní slovesa na -no, -to (typická pro polštinu i ukrajinštinu).

Výše uvedené dokazuje povahu češtiny (také slovenštiny a slovinštiny) jako výrazně *esse/habere*-jazyka (ibid.: 30 aj.) s původcem děje v pozici podmětu (v nominativu, výjimečně genitivu). Takovéto konstrukce označuje autor za symetrické a zdůrazňuje fakt, že pro jiné zkoumané slovanské jazyky tolik typické nejsou, srov. předložkový genitiv vlastnění (typ: *у меня*), předložkový lokál a instrumentál vlastnění: *На нём была рубашка. В году 365 дней. Ваш паспорт при вас? За тобой долг. С ним было несколько друзей.*⁹ Zatímco konstrukce s *habere* ve významu *esse* jsou typické pro jihoslovanskou srbštinu, chorvatštinu, popř. bulharštinu (srov. *Ima/nema problema. Ima vode u podrumu. Ima-li kakvih vesti/vijesti? Тамо има място. Какво има?*), pro ruštinu je typické, že používá sloveso *иметь* ve spojení s abstrakty: *иметь влияние, я имею честь представить вам...*, nebo s neživotnými subjekty: *Квартира имеет входную дверь. Канал имеет длину 120 км.* (ibid.: 31 aj.). V češtině není tento způsob vyjadřování nijak častý, a vyskytne-li se, je vnímán jako hovorový (např. *Dnes máme pěkně.*). Zatímco vyjádření nějakého tělesného či duševního pocitu se v češtině bez „mít“ (téměř) neobejde, srov. konstrukce typu *мám chuť, mám rád, mám*

/9/ Totéž najdeme v chorvatštině nebo srbštině: *U laži su kratke noge. Brada mi je već seda. Oči su mi bile pune suza.*, nebo v bulharštině: *Лицето му беше бледо. Ръката му е болна. Баща му е инженер.*

radost, mám strach, mám naspěch, tu máš!, mám za to, mam ho za chyt-rého..., je toto sloveso v jiných slovanských jazycích nahrazováno konkrétním: lubię, cieszę się, spieszę się, myślę/sądzę/uważam, popř. masz wreszcie!; мне хочется есть/пить, я люблю, я радуюсь, я спешу, я прав, я думаю, я считаю его умным, на, возьми/получай!, вот тебе на! (také srbské a chorvatské: Eto ti na!).

Jiné syntaktické jevy, které si zaslouží pozornost, jsou negace a slovosled. První z nich může být vnímán jako další samostatná mluvnická slovesná kategorie, na což upozorňuje nejeden slavista (Kucarov operuje pojmem „status“ negace). Popření jen části významu věty (negování jiného větného členu než přísudku) je v češtině neobvyklé a tento nedostatek musí vynahradit důraz na určitém slově a/nebo změna slovosledu, srov. *Nezlobím se na vás!*, popř. *Na vás se nezlobím!*). V jiných jazycích je negace členská častější, srov. ruské *Я не на вас сержусь.* (vs. *Я на вас не сержусь.*), zejména, následuje-li další část výpovědi, která popírá předchozí (*Я вернусь не завтра, а послезавтра.*). Pozice zápornky není v ruštině vázána na sloveso, přesněji na VF, ani v těchto případech: *Не надо будет убирать. Он не в силах был говорить. Вам можно туда не ходить.* Silná pozice VF v české větě vede k dvojímu vyjádření negace častěji než v polštině, srov.: *To nikam nevede.* (*To prowadzi do nikąd.*), *Nic mi do toho není.* (*Nic mi do tego.*).

Obdobně polarizuje slovanské jazyky také zmíněný slovosled. Je logické, že čím je jazyk analytičtější, tím méně lze v něm slovosled měnit. K takovým diferencujícím znakům patří pozice holého adjektivního atributu v ante-, nebo postpozici (srov. *přídavné jméno, имя прилагательное, opis gramatyczny języka polskiego*¹⁰), cirkumpozice rozvitého adjektivního přívlastku¹¹ (*wracanie do rozpoczętej przed rokiem dyskusji*), pozice klitik, tázací částice „li“, ¹² vyjádření přibližnosti záměnou pořadí slov aj.

/10/ Je-li řeč o pozici přívlastku, nutno dodat, že flexivnost češtiny se projevuje samotnou shodou přívlastku se substantivem, zatímco v jiných jazycích je běžnější genitiv adnominální či jiný neshodný přívlastek, srov. české *Halleyova kometa, mírový program, jednací stůl, lidská práva, starobní důchod, dodací lhůty*; polské *Kometa Helleya, sala obrad/posiedzeń, prawa człowieka, termin dostawy*; ruské *комета Галлея, программа мира, стол переговоров, права человека, сроки поставок, пенсия по старости...*, a jen výjimečně je tomu jinak, např.: české *klika od dveří, krabička od zápalek* (polské *klamka od drzwi, pudełko zapalek*), ruské *дверная ручка, спичечная коробка*.

/11/ O cirkumpozici polského, východoslovanského, bulharského či makedonského rozvitého adjektivního přívlastku a o úskalích používání takovéto rámcové konstrukce v češtině viz Běličová, Uhlířová 1996: 213–214, 216.

/12/ Srov. různé významy tázacích vět s ohledem na pozici „li“ v bulharštině: *Има ли въпроси сега? Въпроси има ли сега? Въпроси ли има сега? Сега ли има въпроси? Сега има ли въпроси?*

ZÁVĚR

Jak je vidět, i tento skromný vhled do slovanské kontrastivní typologie ukazuje na relevantní typologické česko-polsko-ruské rozdíly. Kdykoli bylo v příspěvku zmíněno jméno Edvarda Lotka, nešlo o náhodu. Tento olomoucký slavista, ačkoliv badatelským a didaktickým zaměřením hlavně polonista, opakovaně upozorňoval na četné typologické shody polštiny s ruštinou a sám je dokládal příslušným jazykovým materiálem. Lotkova důkladná analýza jazykového systému polštiny, jakož i jeho výstižné a srozumitelné formulace závěrů plynoucích z této analýzy jsou cenným, nadčasovým východiskem pro další jazykovědné slavistické studie.

LITERATURA

BĚLIČOVÁ, Helena – UHLÍŘOVÁ, Ludmila

1996 *Slovanská věta* (Praha: Euroslavica)

БОШКОВИЋ, Радосав

2000 *Основи упоредне граматике словенских језика (фонетика, морфологија, грађење речи)* (Београд: Требник)

DALEWSKA-GREŃ, Hanna

1997 *Języki słowiańskie* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN)

DUDÁŠOVÁ-KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia

2014 *Fonologický systém slovanských jazykov z typologického hľadiska* (Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity)

HOSKOVEC, Tomáš

2002 „Typ jazykový“ [heslo]; *Encyklopedický slovník češtiny* (eds. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová) (Praha: Nakladatelství Lidové noviny), s. 502–503

КУЦАРОВ, Иван

2003a *Етюдy по славистике* (Пловдив: ИК Призма)

2003b „Gramatyka porównawcza we współczesnym nauczaniu języków słowiańskich”; *Етюдy по славистике* (Пловдив: ИК Призма), s. 85–92

LOTKO, Edvard

1997 *Synchronní konfrontace češtiny a polštiny* (Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého)

МРАЗЕК, Роман

1990 *Сравнительный синтаксис славянских литературных языков* (Brno: Univerzita J. E. Purkyně)

OSTASZEWSKA, Danuta – TAMBOR, Jolanta

2009 *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN)

WILKOŃ, Aleksander

2010 „Trwanie a zmiana w języku”; *LingVaria* V, nr 2 (10), s. 69–74

ŽAŽA, Stanislav

1999 *Ruština a čeština v porovnávacím pohledu*, 2., přeprac. vydání (Brno: Masarykova univerzita)